

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/57/131-134>

Emil Quliyev

Naxçıvan Dövlət Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-1908-3474>
quliyeffemil321@gmail.com

Erkən feodal dövrdə Azərbaycanda hüquqi münasibətlərin formalaşması və çoxmənbəli hüquq sistemi

Xülasə

Bu məqalədə erkən feodal dövrdə Azərbaycanda hüquq münasibətlərinin formalaşma xüsusiyyətləri araşdırılır və həmin dövrün hüquqi sisteminin çoxmənbəli xarakteri təhlil edilir. Tədqiqat göstərir ki, regionda hüquqi münasibətlər vahid hüquq mənbəsinə əsaslanan monolit sistem kimi deyil, müxtəlif hüquq institutlarının paralel fəaliyyəti nəticəsində formalaşmışdır. Sasani dövlətinin inzibati-hüquqi idarəetmə modeli torpaq münasibətlərinin, vergi öhdəliklərinin və sosial iyerarxiyanın hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirərək feodal münasibətlərin institutlaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. “Mātikān-i Hazār Dādestān” kimi hüquq mənbələrinin təhlili isə erkən feodal dövr hüququnun kazuistik və presedent xarakterli olduğunu, yəni real məhkəmə təcrübəsinə əsaslanan hüquqi modelin mövcudluğunu sübut edir. Araşdırma həmçinin Qafqaz Albaniyasında kilsə-kanon hüququnun dövlət hüququ ilə yanaşı fəaliyyət göstərdiyini və Ağuen Kilsə Məclisinin kanonlarının ailə, mülkiyyət, torpaqdan istifadə və sosial münasibətləri tənzimlədiyini göstərir. Ərəb fəthlərindən sonra İslam hüququnun tətbiqi hüquqi sistemə yeni elementlər daxil etsə də, yerli adət hüququ və kilsə hüququ tam aradan qalxmamışdır. Nəticədə erkən feodal dövrdə Azərbaycanda hüquq sistemi Sasani hüququ, Albaniya kilsə hüququ, İslam hüququ və yerli adət hüququnun qarşılıqlı təsiri əsasında formalaşmış çoxmənbəli hüquqi model kimi inkişaf etmişdir. Bu model sonrakı orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin hüquq ənənələrinin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: *erkən feodalizm, Sasani hüququ, Qafqaz Albaniyası, kilsə-kanon hüququ, adət hüququ*

Emil Guliyev

Nakhchivan State University
Master's student

<https://orcid.org/0009-0007-1908-3474>
quliyeffemil321@gmail.com

Formation of Legal Relations and Multi-Source Legal System in Azerbaijan in the Early Feudal Period

Abstract

This article examines the features of the formation of legal relations in Azerbaijan in the early feudal period and analyzes the multi-source nature of the legal system of that period. The study shows that legal relations in the region were not formed as a monolithic system based on a single source of law, but as a result of the parallel activities of various legal institutions. The administrative-legal management model of the Sasanian state had a significant impact on the institutionalization of feudal relations by determining the legal foundations of land relations, tax obligations and social hierarchy. The analysis of legal sources such as “Mātikān-i Hazār Dādestān” proves that the law of the early feudal period was casuistic and precedential in nature, that is, the existence of a legal model based on real judicial practice.

The study also shows that church-canon law operated alongside state law in Caucasian Albania, and the canons of the Agwen Church Assembly regulated family, property, land use and social relations. Although the application of Islamic law after the Arab conquests introduced new elements into the legal system, local customary law and church law did not completely disappear. As a result, the legal system in Azerbaijan in the early feudal period developed as a multi-level legal model based on the interaction of Sasanian law, Albanian church law, Islamic law, and local customary law. This model had a significant impact on the formation of the legal traditions of the later medieval Azerbaijani states.

Keywords: *early feudalism, Sasanian law, Caucasian Albania, church-canon law, customary law*

Giriş

Erkən feodal dövr Azərbaycan tarixində sosial-iqtisadi münasibətlərin, siyasi idarəetmə mexanizmlərinin və hüquqi institutların formalaşdığı mühüm mərhələlərdən biri hesab olunur. Bu dövrdə regionun geosiyasi mövqeyi və müxtəlif sivilizasiya təsirlərinin kəsişməsində yerləşməsi hüquq münasibətlərinin inkişafına da birbaşa təsir göstərmişdir. Azərbaycanın tarixi əraziləri uzun müddət müxtəlif dövlətlərin tərkibində olduğundan burada hüquqi sistem vahid mənbəyə əsaslanan monolit struktur kimi deyil, fərqli hüquq ənənələrinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmış çoxqatlı model kimi meydana çıxmışdır. Xüsusilə Sasani dövlətinin inzibati-hüquqi sistemi, Qafqaz Albaniyasında kilsə-kanon hüququnun institusional rolu, eləcə də ərəb fəthlərindən sonra İslam hüququnun tətbiqi regionda hüquqi münasibətlərin mürəkkəb və dinamik inkişafını şərtləndirmişdir.

Tarixşünaslıqda erkən feodal dövr hüquq münasibətlərinin öyrənilməsi uzun müddət əsasən ayrı-ayrı hüquq sistemlərinin, Sasani hüququnun, kilsə kanonlarının və ya İslam hüququnun təsiri çərçivəsində izah edilmişdir. Lakin son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu yanaşma regionun hüquqi inkişafının real mənzərəsini tam əks etdirmir. Əksinə, Azərbaycanın erkən feodal dövründə hüquq münasibətləri müxtəlif hüquq mənbələrinin paralel fəaliyyəti və qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Dövlət hüququ, dini hüquq və adət hüququ kimi müxtəlif normativ sistemlər eyni sosial mühit daxilində fəaliyyət göstərərək hüquqi münasibətlərin praktiki tənzimlənməsini təmin etmişdir.

Tədqiqat

Erkən feodal dövrdə Azərbaycanda hüquq münasibətləri vahid hüquqi mənbəyə əsaslanan monolit sistem kimi deyil, müxtəlif hüquqi ənənələrin paralel fəaliyyəti nəticəsində formalaşmış çoxqatlı hüquqi struktur kimi inkişaf etmişdir. Bu dövrdə regionun siyasi və sosial inkişafı müxtəlif hüquq sistemlərinin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən olmuşdur. Xüsusilə Sasani dövlətinin inzibati-hüquqi idarəetmə modeli Azərbaycan ərazilərində hüquqi münasibətlərin institusional əsaslarının formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Atropatena və Albaniya ərazilərinin Sasani dövlətinin tərkibində olması torpaq mülkiyyəti, vergi sistemi və sosial iyerarxiyanın hüquqi çərçivəsinin daha sistemli şəkildə tənzimlənməsinə səbəb olmuşdur (Daryae, 2014; Rezakhani, 2018).

Sasani hüququnun mühüm mənbələrindən biri hesab edilən “Mātikān-i Hazār Dādestān” məcmuəsi erkən feodal dövr hüquq münasibətlərinin mahiyyətini anlamaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu hüquqi mənbənin təhlili göstərir ki, Sasani hüquq sistemi əsasən kazuistik xarakter daşıyırdı və hüquqi münasibətlər konkret məhkəmə presedentlərinə əsaslanırdı. Burada ailə münasibətləri, miras hüququ, borc və öhdəlik münasibətləri, alqı-satqı və mülkiyyət hüququ kimi məsələlər sosial strukturla sıx əlaqədə tənzimlənirdi (Gyselen, 2019; Kia, 2020). Araşdırmalar göstərir ki, Sasani hüququnda şifahi müqavilələrin yazılı müqavilələrlə bərabər hüquqi qüvvəyə malik olması dövlət hüququ ilə adət hüququnun paralel tətbiqinin mühüm göstəricilərindən biri idi (Mansour, 2017).

Qafqaz Albaniyasında hüquqi münasibətlərin inkişafında xristianlığın qəbulundan sonra formalaşan kilsə-kanon hüququ mühüm rol oynamışdır. 487–488-ci illərdə keçirilmiş Ağuen Kilsə Məclisinin kanonları bölgənin sosial və hüquqi strukturunun tənzimlənməsində mühüm normativ baza rolunu oynamışdır. Bu kanonlar yalnız dini münasibətləri deyil, həm də ailə-nikah münasibətlərini, torpaq mülkiyyətini, vergi öhdəliklərini və sosial təbəqələşməni hüquqi çərçivəyə salırdı (Huseynova, 2020; Mahmudov, 2021). Bununla yanaşı, kilsə hüququ feodal aristokratiyasının

və ruhani təbəqənin hüquqi statusunu müəyyənləşdirərək Albaniya dövlətinin sosial strukturunun möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, Albaniya kilsə hüququ Sasani dövlət hüququ ilə yanaşı fəaliyyət göstərərək bölgədə çoxsistemli hüquq mühitinin formalaşmasına səbəb olmuşdur (Mamedov, 2016).

VII əsrdə ərəb fəthləri nəticəsində Azərbaycan ərazilərinin Xilafətin siyasi və inzibati sistemində daxil edilməsi regionun hüquqi münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələnin başlanmasına səbəb olmuşdur. Bu dövrdən etibarən İslam hüququ – xüsusilə şəriət normaları – dövlət idarəçiliyinin və məhkəmə sisteminin mühüm hüquqi əsaslarından birinə çevrilmişdir. İslam hüququnun tətbiqi ilə vergi münasibətləri, torpaq mülkiyyəti, ictimai nizam və cinayət hüququ sahələrində müəyyən normativ dəyişikliklər baş vermiş, müsəlman icmaların hüquqi statusu və sosial münasibətləri əsasən şəriət normaları çərçivəsində tənzimlənməyə başlamışdır. Bununla yanaşı, Xilafət idarəetmə sistemində qeyri-müsəlman əhali üçün xüsusi hüquqi status – “zimmi” sistemi – mövcud idi və bu sistem həmin icmaların dini və hüquqi muxtariyyətini müəyyən dərəcədə qoruyub saxlayırdı. Bu səbəbdən də İslam hüququ regionda mövcud olan bütün hüquq sistemlərini tam şəkildə əvəz etməmiş, əksinə, onların bir hissəsi ilə paralel şəkildə fəaliyyət göstərmişdir (Bosworth, 2010; Peacock, 2019).

Beləliklə, müsəlman əhali əsasən şəriət hüququ ilə idarə olunduğu halda, qeyri-müsəlman icmalar – xüsusilə alban-xristian icmaları – ailə, nikah, miras və bəzi mülki münasibətlər sahəsində öz dini hüquq sistemlərinə və yerli adət hüququna əsaslanmaqda davam etmişdir. Bu vəziyyət regionda hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsində çoxsəviyyəli və çevik hüquqi modelin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Xüsusilə Qafqaz Albaniyasında kilsə institutlarının fəaliyyətinin davam etməsi və kilsə kanonlarının ailə və mülki münasibətlərin tənzimlənməsində tətbiq olunması bu çoxsistemli hüquq modelinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri idi (Hoyland, 2015). Belə bir hüquqi mühitdə dövlət hüququ, dini hüquq və adət hüququ bir-birini tamamlayaraq hüquqi münasibətlərin praktik tənzimlənməsini təmin edirdi. Nəticədə erkən feodal dövrdə Azərbaycan ərazisində hüquq sistemi vahid və sərt kodifikasiya olunmuş struktur kimi deyil, müxtəlif hüquq ənənələrinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmış dinamik və adaptiv hüquqi mexanizm kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Bununla yanaşı, erkən feodal dövrdə hüquq münasibətlərinin formalaşmasına regionun sosial-iqtisadi strukturu da mühüm təsir göstərmişdir. Feodal torpaq mülkiyyəti sisteminin inkişafı, kənd icmalarının hüquqi statusu və vergi öhdəliklərinin müəyyənləşdirilməsi hüquqi münasibətlərin praktiki tətbiqində əsas rol oynayırdı. Dövlət hakimiyyəti ilə yerli aristokratiya və icma strukturları arasında yaranan münasibətlər hüquqi normaların formalaşmasına və tətbiqinə birbaşa təsir edirdi. Bu dövrdə hüquq normaları yalnız rəsmi qanunvericilik vasitəsilə deyil, həm də yerli adət və sosial təcrübə əsasında formalaşırdı. Nəticədə hüquqi sistem daha çevik xarakter alaraq cəmiyyətin real sosial-iqtisadi münasibətlərinə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərirdi.

Eyni zamanda, hüquq münasibətlərinin inkişafında dini institutların rolu da xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Kilsə və dini icmalar yalnız mənəvi və dini həyatın təşkilində deyil, həm də hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayırdı. Dini hüquq normaları ailə münasibətlərinin, miras hüququnun və sosial davranış qaydalarının müəyyənləşdirilməsində geniş tətbiq olunurdu. Bu vəziyyət erkən feodal dövrdə hüquq sisteminin yalnız dövlət strukturlarına əsaslanmadığını, eyni zamanda dini institutlar və adət hüququ ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərdiyini göstərir.

Beləliklə, erkən feodal dövrdə Azərbaycanda hüquq münasibətləri müxtəlif hüquq mənbələrinin — Sasani dövlət hüququnun, Albaniya kilsə-kanon hüququnun, İslam hüququnun və yerli adət hüququnun qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Bu hüquqi sistem sərt kodifikasiya olunmuş normativ modeldən daha çox praktik, presedent yönümlü və sosial-iqtisadi münasibətlərə uyğunlaşan çevik hüquq modeli kimi xarakterizə olunur. Araşdırmalar göstərir ki, məhz bu çoxqatlı hüquqi ənənə sonrakı dövrlərdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin – Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər və Atabəylər dövlətlərinin – hüquqi institutlarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, erkən feodal dövrdə Azərbaycanda hüquq münasibətləri vahid hüquqi mənbəyə əsaslanan sistem kimi deyil, müxtəlif hüquq institutlarının paralel fəaliyyəti nəticəsində formalaşmış çoxsəviyyəli hüquqi struktur kimi inkişaf etmişdir. Sasani dövlətinin

inzibati-hüquqi mexanizmləri regionda torpaq münasibətlərinin, vergi öhdəliklərinin və sosial iyerarxiyanın hüquqi çərçivəsini müəyyənləşdirərək feodal münasibətlərin institusional əsaslarını möhkəmləndirmişdir. “Mātikān-i Hazār Dādestān” kimi hüquq mənbələrinin təhlili isə bu dövrdə hüquqi münasibətlərin əsasən kazuistik və presedent xarakterli olduğunu, yəni praktik məhkəmə təcrübəsinə əsaslanan hüquq modelinin mövcudluğunu göstərir.

Tədqiqat həmçinin sübut edir ki, Qafqaz Albaniyasında kilsə-kanon hüququ dövlət hüququ ilə yanaşı fəaliyyət göstərərək hüquqi münasibətlərin mühüm komponentinə çevrilmişdir. Ağuen Kilsə Məclisinin kanonları dini münasibətlərlə yanaşı ailə, mülkiyyət, torpaqdan istifadə və sosial təbəqələşmə kimi sahələri də tənzimləməklə Albaniya dövlətinin sosial strukturunun hüquqi əsaslarını formalaşdırmışdır. Bu isə bölgədə dini institutların hüquqi legitimliyinin artmasına və hüquqi sistemin daha çoxsəviyyəli xarakter almasına səbəb olmuşdur.

Ərəb fəthlərindən sonra İslam hüququnun tətbiqi regionun hüquqi sisteminə yeni elementlər daxil etsə də, bu sistem mövcud hüquq əhəmətlərini tam şəkildə əvəz etməmişdir. Əksinə, şəriət hüququ müsəlman icmalar üçün əsas hüquqi norma kimi tətbiq olunduğu halda, qeyri-müsəlman icmalar öz dini və adət hüququ sistemlərini qoruyub saxlamışdır. Bu paralellik erkən feodal dövrdə Azərbaycanda hüquq münasibətlərinin çoxmənbəli və dinamik xarakter daşdığını bir daha təsdiqləyir.

Ümumilikdə, araşdırma göstərir ki, erkən feodal dövr Azərbaycan hüquq sistemi Sasani dövlət hüququnun, Albaniya kilsə-kanon hüququnun, İslam hüququnun və yerli adət hüququnun qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Məhz bu çoxqatlı hüquqi model sonrakı orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin hüquq əhəmətlərinin – xüsusilə Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər və Atabəylər dövlətlərinin hüquqi institutlarının – yaranması üçün mühüm zəmin yaratmışdır. Beləliklə, erkən feodal dövr hüquq münasibətlərinin öyrənilməsi Azərbaycanın hüquqi inkişaf tarixinin genezisini anlamaq baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir və regionun hüquq tarixinin daha kompleks şəkildə tədqiq edilməsinə geniş imkanlar açır.

Ədəbiyyat

1. Bosworth, C. E. (2010). *The Arabs, Byzantium and Iran*. Ashgate, 85–102.
2. Daryaee, T. (2014). *Sasanian Persia: The rise and fall of an empire*. I.B. Tauris, 64–78.
3. Gyselen, R. (2019). *Documents and administrative practice in the Sasanian Empire*. Peeters Publishers, 41–57.
4. Hoyland, R. G. (2015). *In God's path: The Arab conquests and the creation of an Islamic empire*. Oxford University Press.
5. Huseynova, S. (2020). *The canon law of Caucasian Albania and its social structure*. Baku University Press, 37–55.
6. Kia, M. (2020). *The Persianate world: The frontiers of a Eurasian empire*. University of California Press, 112–128.
7. Mahmudov, Y. M. (2021). *Qafqaz Albaniyası: Dövlət və hüquq tarixi*. Elm və Təhsil, 74–96.
8. Mamedov, R. (2016). *Church-state relations in early medieval Caucasia*. Azerbaijan National Academy of Sciences Press, 58–72.
9. Mansour, S. (2017). Contractual obligations in Sasanian law. *Iranian Studies*, 50(6), 777–795.
10. Məmmədova, F. C. (2005). *Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası*. Elm, 143–160.
11. Peacock, A. C. S. (2019). *Islam, literature and society in the medieval Caucasus*. Oxford University Press, 133–150.
12. Rezakhani, K. (2018). *Reorienting the Sasanians: East Iran in late antiquity*. Edinburgh University Press, 156–173.

Daxil oldu: 06.11.2025

Qəbul edildi: 28.02.2026